

משושן לירושלים, מא"י ברור לש"י עגנון: איגרות ממסעות במזרח

צורר מכתבים עלומים שכתב הגיאוגרף אברהם יעקב ברור לש"י עגנון ממסעותיו במזרח באמצע שנות השלושים נתגלה בארכיון עגנון בירושלים. המכתבים עשויים לזרות אור חדש על סיפורו האניגמטי של עגנון, "עידו ועינם". הקדים, העיר והביא לדפוס נדב אלרואי

אברהם יעקב ברור 10.09.2012 14:40

תוך כדי עבודה בארכיון ש"י עגנון בירושלים נתקלתי בצורר איגרות ששלח אל עגנון ידידו הגיאוגרף אברהם יעקב ברור. באיגרות הללו חלק אתו רשמים טריים ממסעותיו בקהילות ישראל בפרס ובעיראק בערב ראש השנה תרצ"ו (1935). בשנות השלושים יצא הגיאוגרף וההיסטוריון הדתי אברהם יעקב ברור מירושלים לכמה מסעות בארצות הסמוכות לארץ-ישראל - לבנון, סוריה, עיראק ופרס (איראן). את רשמיו מהמסעות כינס בספר "אבק דרכים" ובו תיאור המקומות שעבר בהם, בדגש על חיי הקהילות היהודיות. בספר הסביר ברור את הסיבה ליציאתו לדרכים לאחר שתיאר שיטוטי ילדות בעיירת הולדתו סטרי ובגנים של וינה, העיר שלמד בה: "יצר בראשית זה של ימי הילדות והנעורים הוא אשר שלחני לסוריה ולבבל, לקורדיסטאן ולפרס. והוא הקורא אלי בלילות נדודים: קום ולך וראית את אנטוליה ואת הקוקאז, סע להודו דרך פרס ואפגניסטן, קפוץ על ההרים כל עוד לא קפצה הזיקנה עליך" (עמ' 6). את ספר הזיכרונות פירסם ברור ב 1944.

בעת מסעו ב 1935 (תרצ"ה-תרצ"ו) דיווח ברור לידידו הטוב הסופר ש"י עגנון על קורותיו בדרכים. יחסייהם של עגנון וברור נמשכו עשרות שנים, שבהן עגנון אף כינה את ברור ידידו הטוב ביותר. השניים נהגו להיפגש, וכשלא נפגשו החליפו ביניהם מכתבים שנגעו לתחומי העניין שלהם: יהודי מזרח אירופה, הישוב בארץ-ישראל, ספרות והיסטוריה. ברור נהג להזמין את עגנון לסיורים שערך באזור ירושלים, במדבר יהודה ואף בחוץ לארץ. על כן אין פלא שבמהלך השבועות הארוכים של המסע, רחוק מביתו ומיטלטל בין מקום למקום, ביקש ברור לחלוק עם חברו רשמים ותחושות מהדרך.

האם מצאו הרשמים מהמכתבים הללו את דרכם לסיפוריו של עגנון? בסיפורו האניגמטי של עגנון, "עידו ועינם", שהתפרסם לראשונה ב 1948, נוסעות שתיים מהדמויות הראשיות, גבריאל גמזו וד"ר גינת, בדומה לברור, למסעות מחקר גיאוגרפיים-תרבותיים במזרח. גמזו מספר על ביקורו בעיירה עמדיה, השוכנת בעיראק על הגבול עם טורקיה, ועל ביקוריו בכפרים באזור שבאחד מהם פגש את גמולה שעתידה להיות אשתו. בדומה למכתביו של ברור גם גמזו מרחיב בתיאור הווי חיייהם של היהודים, מנהגיהם ודרכי תפילתם.

בדומה לברור, גבריאל גמזו מתואר ב"עידו ועינם" כ"בן תורה ומכיר את רוב העולם וסייר ארצות רחוקות והגיע למקומות שלא קדמו שם שום תייר" או גם: "קרא הרבה ושנה הרבה ושימש תלמידי חכמים הרבה וסיבב את חצי העולם. ממש אין ישוב של יהודים שלא

היה גמזו שם... הביא מכל המקומות סיפורי אגדות ומנהגות ומשלי חכמים ופתגמים ושיחות עוברי דרכים ועל כל מאורע ומאורע היה מספר מעין המאורע". או "לימים התחיל נוסע לארצות הרחוקות. לימים התחיל נוסע למקומות שלא עבר בהם אדם אירופי. עד לקדקדו של מדבר הגיע".

עוד כתב עגנון ב"עידו ועינם" שגמולה, אשתו של גמזו, סובלת מסוג של מחלת רוח והסגולה נגד המחלה היא עלים מיובשים. והנה בין המכתבים ששלח ברוור לעגנון יש כרטיס ביקור שלו, ובצדו האחורי מודבק פרח מיובש שנקטף בגינת המאוזוליאום של המשורר הפרסי חפיז.

1

אחמתה(1) הבירה, אור ליום ה' ז' באלול תרצ"ה (=5 בספטמבר 1935)
ידיד הנכבד והיקר מר ש"י עגנון הי"ו (=ה' ישמרהו ויצילהו)

כתבתי לך כבר פעם, איני זוכר בבירור, אם מבגדד או מכרמנשאה (על נקוד השמות אל תסמוך כי אין לי אפשרות לדייק). בינתיים הייתי בסנא בירת כורדיסתאן הפרסית והתענוג שהיה לי שם לא אוכל לתאר לך, כי קשי הדרך משם הנה הוגיעני והנני היום כאיש עברו יין(3).

מטרת מכתבי זה היא להמציא לך את "שלל"-סנא: שתי כתובות ושני גטין. החדוש בכתובת סנא הוא התנאי בקדושין שהנהיג החכם חגי(4) יצחק בן ראובן אבנר (דור שביעי לחכמים יושבים על מדין(5) בסנא) בהסכמת בעל איש פעלים וב"ד (=בית דין) דבגדד.

החדוש שבגט הוא שהעיר מסומנת על ידי הר ולא ע"י נהר(6). הגט דבגדד והכתובה של טהראן חשובים פחות. רצוני לצאת מחר לטיול להרים(7). ביום ו' הדואר סגור וביום א' בבוקר אצא אי"ה (=אם ירצה ה') לטהראן. רצוני איפוא לשמור את הדוקומנטים מתאונות הדרך ולהביאם למקום בטוח בידך עם שובי אי"ה בשלום לעה"ק.

בסנא ובאחמתה נוהגים לשחוט כפרות גם בער"ה (=ערב ראש השנה) (בעיקר בהמות) והמהדרין גם בהוש"ר (=הושענא רבה) מלבד עיוה"כ (=ערב יום הכיפורים) כמנהג אשכנז(8). אומרים כמובן את הפסוק הרגיל מהכפרות(9). מלבד זה יש להם כפרת הצבור פרה הנשחטת בט"ב (ט' באב) אחרי המנחה בחצר בהכ"נ(10). בכרמנשאה יש מקדימים את כפרת הקהל חדש לי. אחקור עוד על המנהגים בערי פרס האחרות. שמור נא איפוא את הגטין והכתובות ואל תראם לאחרים עד שובי אי"ה. אקווה להשיג עוד כתבים שיעניינוך.

בדבר החופש שנתנה לי בצמצום כבר כתבתי לך. ד"ר ל. (ליפשיץ) חפץ שבאסרו חג אהיה בעבודה ואם אצטרך להכנע לפקודה לא אוכל לראות את הדרום ואת בצרה. מר ד"ב בבהמ"ד הכללי הבין את מצרי והבטיח לסדר את העניין בבית ספרו באופן שאוכל לחזור לעבודה בט"ו בנובמבר. מר ליפשיץ לא היה בירושת"ו (=ירושלים תיכון ותבנה) בצאתי משם.

דומני שיסכים לקבל ממלא מקום בעדי מאסרו חג עד ט"ו בנובמבר. נשארתי רק השאלה למצוא לא"י אחדות למורה צעיר - סומך אני את ידי על הרשקוביץ גיסו של פרופ' קליין - אבל חושבני שהמחלקה המדינית תשלח את הכסף הזה. הואילה נא אדוני להודיע בענין זה ולכותב לי פוסטה רסטנטה (=דואר שמור) טהרן י הכתיבה בעט ובדיו של המלון אינם תענוג והנני חותם בברכת השלום וכוח"ט (=כתיבה וחתימה טובה) מכבדך ומוקירך א.י. ברור.

טהרן, אור לי"ט באלול תרצ"ה (=17 בספטמבר 1935)

ידידי יקירי ונכבדי מר עגנון!

את מכתבי מהמדאן עם הכתובות והגטין בודאי קבלת כי באחריות שלחתיים. רצופים כאן מכתבים שמהם תראה את מצב עבודתי ואח"כ תשלחם לתעודתם. מצב רוחי אינו מרומם והסבה בחומר העכור הדורש את שלו ואין ביכולתי לספק את צרכי. יש לי נכוחים אתו כמו לר' יודיל שלך בשעתו(12). חפץ הוא כף מרק ואפילו ארוחת צהריים ומטה עם שקט וחושך בלילה. ומה אעשה לו בבתי מלון הללו שאין בהם כשרות ואין שקט ואין חושך אפילו אחרי חצות. נודע לי בהמדאן שנקור החלב(13) מסור כאן לנשים והצטערתי מאוד שאכלתי פעמים אחדות בבית שיש בו משרתת בוכרית כשרה. יודע אני שהנקור קשה מהשחיטה ואם אין סומכים על שחיטת נשים על אחת כמה וכמה שאין לסמוך על הנקור שלהן. פה מצאו למעני איזה בית אשר בו מכינים לי עוף, אבל העניין עולה בכל פעם בהליכות... ובקריאות בתלפון עד שנמאס עלי. וברוב ימי שבתתי כאן זה עשרה ימים לא אכלתי ארוחת צהריים כשורה. ואם אחרי טלטולי היום תתקפני עיפות הרי זה רק טבעי ועם העיפות באות כל מיני מחשבות נוגות. רצוני איפוא להבטיח את תוצאות מסעי יותר בטחון קיומי וזהו הסבה העיקרית למכתבי לאוניברסיטה ולסוכנות. בנוגע למכתב האחרון יודע אני שאין זה אלא כזרוק אבן למרקוליס(14), אבל אם חו"ש (=חס ושלו) לא אזכור אני תדע אתה שבעיקר, בגלילות הסמוכים לתחום פרס ותורכיה, יש אחים עלובים עבדי עולם לזדאים כורדים וצריך לפדותם.

זאת ועוד שני דברים: 1. בסנה יש בבהכ"נ איזה חור או מערה המשמשת לגניזה. כאשר ירבו ה"שמות"(15) פותחים את פי החור ומכניסים שמה את הכתבים הבלים ואח"כ פוקקים את הפה וחסל. איני חושב שימצאו תשובות של גאונים במקום זה שלא היתה בו מעולם לא תורה ולא גדולה. אבל מכתבי בעלי בתים וכתובות וכיוצא בזה ימצאו. נחוץ איפוא שתלמיד ותיק ילך שמה ויטפל בגניזת סנה. לי לא היה פנאי לכך (עניין גניזת טריפולי טמן הרב אסף לעצמו ולא עשה עדיין דבר). בדיארבקר(16) בכורדיסטן התורכית נמצא כת"ר (=כתר תורה) ישן כתוב על עור צבאים. קהילה זו הולכת ופוחתת וכפי שנאמר לי היא עומדת על תריסר משפחות. מה גורל הכת"ר לא אדע. נחוץ להודיע ולהציל את כתב היד הישן הזה לישראל ולא"י, אם לא נמכר עדיין. חפצתי לבקר בעיר זו, אבל אין נותנים ויזה לזרים לסביבה זו המשובשת במרידות. הדרך להשגת ידיעות היא ע"י מנהל בית הספר כי"ח (=כל ישראל חברים) בדמשק שיפנה לאחיו בקמישלי(17) שעל גבול כורדיסטן התורכית וזה ינהל מו"מ עם דיארבקר ע"י יהודים תורכים המזדמנים לעירו. כה עצת מר נשיא מנהל כי"ח כאן שראה את הכת"ר עוד בימי המלחמה.

את המכתב לד"ר לוריא תשלח אם טרם סודר ענין הארכת החופש ע"י המחלקה המדינית או ע"י הרב אסף ומר ליפשיץ. יש בדעתי לשלוח לך עוד דברים למשמרת ממה שאספתי בדרך, בעיקר אבנים. - התחלתי לכתוב מאמר "אבק דרכים" רשמי אוטומוביל קצרים, אבל לא גמרתיו והדואר יוצא בעוד שעות מספר.

שלום וברכת כוח"ט לך ולב"ב היקרים מאת מכבדכם ואוהבכם א.י. ברור.

טהרן ב' דסליחות תרצ"ה (=23 בספטמבר 1935)

מר עגנון יקירי ונכבדי!

גלויה אני כותב לך והטעם כמוס. עוררתי כאן כנראה חששות, יש כאן עין רואה ועבודתי מוזרה לאלה העוסקים בדברי ההשגחה(18). חברים בדלים ממני. יוצא אני לתור לים הכספי וכן אחרי החג אהיה שוב בדואר כאן. (מלה לא ברורה) היום במכתבך. זהו הראשון שקבלתי מאז עזבי את הארץ. בני משפחתי התרשלו או מי יודע מהי הֶסְבָּה. לשבת שובה(19) אסע אי"ה לאצפהאן(20) היפה בעתיקותיה ואח"כ לשיראז(21) עיר הורדים והמשוררים ומשם לבושיר (=בושה) ולבצרה ולבגדד. אין כאן אוטומובילים יוצאים בכל רגע כמו בא"י. מכניס אני בחשבון לענף מבצרה לבגדד אבל גם אם אעשה זאת לא אשיג את ירושלים עם פתיחת בה"ס כי האוירון בא כחצי יום אחרי האוטומובילים - שמחה גדולה וחג - לדמשק. בא"י אצטרך לנוח ימים מספר לפני בואי בעול.

ידידנו מר לי כתבתי לו עוד לפני קבלי את כרטיסך. שים נא לב, ידידי, לבל יבולע לי בגלל האחור - שאל את מר טור אם הגב' פרסיץ שלחה בעבורי 5 לא"י להעבירם לבגדד. אם לאו בקש מבה"ס שיתנו לי ממשכורת ספטמבר למען יעביר (=לי) ט. לבגדד ולא אהיה בדוחק אע"פ שרחוק הדבר. כתוב לי למשרדו של ט. בבגדד ואם יש צורך שלח תלגרמה וארוץ מבגדד ירושלימה. מכאן הרבה לספר ויש לי שברון לב למראה היהדות. השי"ת ירחם ויציל בחומר (מלה לא ברורה) וברוח. שלום לך ולב"ב היקרים מאתי מוקירכם א.י. ברור.

4

שיראז אור לי"ד בתשרי תרצ"ו (11 באוקטובר 1935)

מר עגנון יקירי ונכבדי!

אפשר שמכתבי זה יגיע לידך אחרי שובי לא"י. בכל זאת רצוני לשפוך על הנייר רגשי הרגע וגם לזכות את ילדייך בהרבה בולים פרסיים קטנים. בשני הימים האחרונים השגתי בטהרן הרבה מאוד. באצפהן נהייתי הרבה מתפארת (מלה לא ברורה) שבכפות המסגדים וכאבתי את כאב אחי. הלילה אור לי"ג לנתי בפרספוליס היא בירת הקיץ של מלכת פרס בשעה ששושן בירת החורף היתה. חברי באוטו, שני קצינים בחיל הג'נדרמריה, התיידדו אתי ויחד נכנסנו לבית המשמר של הג'נדרמים ושם פינו לנו המקום וישנו די היטב. בבוקר עליתי לארמונות מלכי פרס, חרבות כבירות עם עמודים רמים ופיתוחים על קירות שיש ואבן אחרת. בראותך את התמונות הללו תבין כמה מקראות כגון תהלים עב(22). זוהי העתקה ממה שראיתי בחצרות המלכים הגדולים. שורות ארוכות של בני עממים שונים מביאים מנחה ואשכר להקריב. בייחוד הרהרתי בנחמיה אשר התהלך בלי ספק גם כאן בבירת החורף בבגדי פאר של רואי פני המלך ולבו בעיר קברות אבותיו. כמה אהבתי את היהודי הזה ואת סגנונו הפשוט עם "זכרה לי אלוקי לטובה(23)".

שלום וברכה מאת א.י. ברור.

(נוסף לכך היתה מצורפת מעטפה ובה כרטיס הביקור של ברור מטעם Jerusalem - College

Hebrew Teachers שבצדו השני מודבק פרח מיובש)

פרחים מן המוזוליאום של המשורר הפרסי הגדול חפז. נקטפו בי"ג בתשרי תרצ"ו בשיראז והובאו

לירושלים תשורה למשורר ש"י עגנון ע"י הנוסע Geographer - Brawer, Ph.D

A.J.

5

(... כנראה חלק ממכתב ארוך יותר)

נוהגים באצפהן לצאת לר"ה (=ראש השנה) עם ס"ת (=ספר תורה) למקום שהופיעה שם שרח בת אשר(24) כעת בית קברות ולהתפלל שמה. המקום רחוק כ 30 ק"מ מן העיר(25). באצפהן מסגד בשם הרוניה(26). מספרים שפעם רכב שם ברחוב טימור-לנג ושמע קול שופר יוצא מבהכ"נ. נבהל הסוס והפיל את רוכבו. שבר טימור-לנג (הקיטע) את רגלו וכעס על היהודים והוציא מהם את בהכ"נ והפכו למסגד עד היום הזה. טימור היה אמנם לנג-קיטע אבל מומו בא לו ממקום אחר. בתי כנסיות שנהפכו למסגדים מרובים בארצות המזרח ואין צורך לבקש את הסבה בקול שופר וכו'.

משהד נוהגים האנוסים לסגור את החלונות בשעת תקיעת שופר מפחד הגויים. במניין שלהם בטהראן במקום שאין פחד כזה החזיקו ג"כ (=גם כן) במנהג זה כדי ש"הקול לא יצא" כפי שאמרו לי.

הערות:

- (1) אחמתה - היא העיר המדאן במערב איראן. נזכרת בספר עזרא ו, ב כבירת ממלכת מדי וכמקום שבו התגלתה למלך דריווש מגילה ובה הצהרת קודמו - כורש. לפי המסורות היהודית והמוסלמית המקומיות קבורים בה אסתר המלכה ומרדכי היהודי.
- (2) סנה הוא שמה הכורדי של העיר סננדג' במערב איראן.
- (3) המרחק בין סננדג'/סנה והמדאן/אחמתה הוא כ 170 קילומטר.
- (4) זכה בכינוי בגלל מסע שערך לעראק, חצי האי ערב וא"י, בדומה לתואר ח'ג למסלמי שעלה לרגל למכה.
- (5) כינוי מליצי לשופט, על פי שופטים ה, י: "רכבי אתונות צחורות ישבי על מדין והולכי על דרך שיחו".
- (6) בספר "אבק דרכים" חלק ב' עמ' 121 מסביר ברור כי ערים תמיד מסומנות בתעודת הגט בעזרת ציון כלשהו, ואפילו ירושלים נזכרת כמי שיושבת על מי השילוח. לרוב מדובר בסימון בעזרת שם של נחל או מקור מים, ורק בשני מקומות היה ידוע כי הציון הוא לפי הרים - חברון ושכם - ועתה הצטרפה גם סנה שבגט שיצא בה כתוב "מתא סנא דעל תחום טור אוידר יתבא" (העיר סנה היושבת על גבול ההר אוידר).
- (7) העיר המדאן ידועה בסביבתה ההררית והיא מוקד תיירות בשל אתרי הטבע והמורשת שבסביבותיה.
- (8) בניגוד לדעתו של ה"שולחן ערוך", המקובל כפוסק עליון לעדות המזרח, שקרא למנוע את המנהג. הרמ"א שהתיר את המנהג ליהודי אשכנז.
- (9) הפסוקים המתחילים במלים "בני אדם יושבי חשך וצלמות..." בתהילים קז, י-כב, ואחר כך באיוב לג, כד - ואז המשפט "זה חליפתי זה תמורתי זה כפרתי זה התרנגול ילך למיתה ואני אכנס ואלך לחיים טובים ארוכים ולשלום".
- (10) מנהג כפרות בתשעה באב לא מוכר מאף קהילה יהודית אחרת בעולם.
- (11) כנראה הכוונה יתר מנהגי הכפרות הנוהגים בסנא ובאחמתה.
- (12) ר' יודיל חסיד, גיבור ספרו של עגנון "הכנסת כלה", שסבב בעגלה בין כפרי גליציה.
- (13) ניקור הוא פעולה בתהליך הכשרת הבשר, שבה מוציאים את החלקים האסורים למאכל (חלב, גידים) לפני המלחה. הניקור נחשב למלאכה לא פשוטה, הצריכה להיעשות בידי מומחה, ובמיוחד בשר האחוריים נחשב בעייתי במיוחד.
- (14) מרקוליס הוא כינויו התלמודי של האל הרומאי מרקורי, שפולחנו היה בזריקת אבנים

- לעבר עמודים ועליהם פסלו. הביטוי התלמודי "זרק אבן למרקוליס" משמעו: התכוון למעשה טוב אך עשה מעשה רע; בזריקת אבן על הפסל התכוון לבזותו כעבודת אלילים, אך מאחר שזו דרך פולחן יצא הזורק כמי שעשה מעשה לא ראוי של עבודת אלילים.
- (15) ניירות ועליהם שם אלוהים.
- (16) עיר במזרח טורקיה (Diyarbakir), נקראת על שם הח'ליף אבו בכר. יהודים התגוררו בה מאות שנים, מימי הרומאים ועד אמצע המאה העשרים.
- (17) עיר בצפון מזרח סוריה, סמוכה לגבול סוריה-טורקיה.
- (18) גם בספרו "אבק דרכים" מתאר ברור את החשש מפיקוח ממשלתי: "ידעתי שיש עין רואה ואוזן שומעת ויד רושמת את כל מעשי וצעדי ולכן החלטתי לבקר תחילה במשרדי הרשות האיראנית" (אבק דרכים חלק ב, עמ' 177).
- (19) השבת שבין ראש השנה ליום הכיפורים.
- (20) נכתב גם כאספהאן. העיר השלישית בגודלה באיראן, שוכנת במרכז המדינה, כ-350 קילומטר מדרום לטהראן. עיר עתיקה שבה מבנים ומסגדים מפוארים ביותר.
- (21) עיר בדרום מערב איראן. ידועה כעירם של המשוררים חאפז וסעדי, משוררים פרסים ימי הביניים ידועים ביותר הקבורים בה.
- (22) מזמור תהלים עב מבקש מאלוהים להעניק למלך שלמה את היכולת למשפט צדק ומתאר את גדולתו בקרב העמים בעולם המשתחווים לו ומגישים לו מנחות.
- (23) נחמיה יג, לא.
- (24) בתו של אשר בן יעקב, דמות מיתית המוזכרת במקרא ושאגדות רבות נקשרו בשמה. חייה ארכו מאות ואף אלפי שנים, והיא היתה היחידה שירדה למצרים עם בני יעקב וחזרה אחרי מאות שנות השעבוד לא"י, גילתה למשה את מקום קברו של יוסף, מעולם לא מתה אלא עלתה עוד בחייה לגן עדן ועוד.
- (25) ב"אבק דרכים" חלק ב עמ' 213 219 מביא ברור את מסורת יהודי פרס המספרת על המלך עבאס שרדף אחר היהודים וביקש להמיר את דתם לאסלאם שיום אחד יצא למסע ציד. פתאום ראה עבאס אילה יפה ורדף אחריה לבדו עד שדחק אותה למערה. ברגע שנכנס נסגרה המערה והאילה התגלתה כאשה יפה וחכמה - שרח בת אשר - שאיפשרה לעבאס לבחור בין סיום חייו במערה לבין שובו לכתר בתמורה לעזיבת היהודים לנפשם. מובן שעבאס בחר באפשרות השנייה ומאז המערה התקדשה ליהודי פרס.
- (26) על שם אהרן הכהן, המכונה בערבית הארון.
- (27) ב 1839 הוכרחו כמה מאות מיהודי העיר משהד בצפון מזרח איראן להתאסלם בעקבות עלילת דם וטבח שעשו בהם תושבי העיר השיעים. במשך כ 120 שמו ה"מסלמים החדשים" על יהדותם בסתר עד שרבים מהם עזבו את איראן וחזרו בגלוי ליהדותם.